

Лингвокультурная специфика фразеологизма *накинуть петлю на мечту* связана с рутинными занятиями кыргыза-скотовода, когда они укрощали необъезженных лошадей, накидывая им на шею петлю.

Таким образом, проведенный анализ авторских фразеологизмов Чингиза Айтматова, ориентированный на выявление их когнитивного потенциала и лингвокультурной маркированности, раскрыл ментальные особенности фразеотворчества писателя. Установленные для каждого концепта, а также концептуальной сферы когнитивные признаки, формирующие семантическую структуру концептов, демонстрируют знания, имеющие как универсальную значимость, так и этнонациональную специфику, что свидетельствует о «двументальности» писателя.

Список использованных источников

1. Мокиенко, В. М. Русские крылатые слова-библейзмы в художественной картине мира / В. М. Мокиенко // «Фразеология в языковой картине мира: когнитивно-прагматические регистры»: сборник научных трудов 4-й Международной научной конференции по когнитивной фразеологии. – Белгород, 2019. – С. 15–26.
2. Алефиренко, Н. Ф. Идиоматический «камертон» когнитивно-прагматического регистра в языковой картине мира / Н. Ф. Алефиренко // «Фразеология в языковой картине мира: когнитивно-прагматические регистры»: сборник научных трудов 4-й Международной научной конференции по когнитивной фразеологии. – Белгород, 2019. – С. 9–15.
3. Дмитриева, Л. И. Фразеологический мир Чингиза Айтматова / Л. И. Дмитриева, М. Ж. Тагаев, Г. П. Шепелева. – Бишкек, 2018. – 322 с.

Abstract. The proposed article is devoted to the linguocognitive analysis of the author's phraseological units of Ch. Aitmatov. The main goal was the cognitive-semantic structuring of the writer's phraseological material, which is represented by three concepts ("Time", "Mind" and "Evil") and two conceptual spheres ("Emotional state" and "Laws of Life"). These structures have been described in terms of cognitive features and linguistic and cultural analysis.

Keywords: phraseology, author's picture of the world, concept, conceptual sphere, cognitive attribute.

Дербишева Замира Касымбековна – доктор филологических наук, профессор; Кыргызско-Турецкий университет (Манас) (dezami2015@gmail.com).

УДК 811.161.3'282.2'373.4(476.5)

А. С. Дзядова

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ МАЎЛЕНЧЫХ ПАВОДЗІН ЧАЛАВЕКА Ў НАРОДНА-ДЫЯЛЕКТНАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Анатацыя. У артыкуле выяўлена спецыфіка рэпрэзентацыі маўленчых паводзін чалавека ў фразеалагічных адзінках дыялектнага паходжання, якія ўжываюцца ў народных гаворках Віцебшчыны. У большасці даследаваных устойлівых выразаў вызначаны і прааналізаваны сэнсаўтваральныя кампаненты з нацыянальна-культурнай семантыкай, якія з'яўляюцца цэнтрамі культурнай канатацыі і звязаны са светапоглядам беларускага народа, асаблівасцямі яго псіхікі і менталітэту.

Ключавыя словы: маўленчыя паводзіны, народна-дыялектная мова, нацыянальна-культурная семантыка, фразеалагізм.

Дыялектная мова з'яўляецца найбагацейшай нацыянальна-культурнай скарбніцай любога народа. У сучасным грамадстве актуальнасць вывучэння і засваення этнічных

каштоўнасцей народа праз прызму дыялектнай мовы абумоўлена многімі фактарамі, у тым ліку і тым, што ў наш час нацыянальныя каштоўнасці паступова нівеліруюцца і страчваюцца. Гэта адбываецца як пад уплывам глабалізацыйных працэсаў, так і з прычыны паступовай урбанізацыі вясковага насельніцтва, а таксама ў выніку парушэння пераемнасці пакаленняў, калі моладзь далёка не ў поўным аб'ёме валодае духоўнай спадчынай і культурнымі традыцыямі свайго народа.

Даследаванне мовы рэгіёнаў – гэта адзін са складнікау вывучэння гістарычнага мінулага, этнічнай культуры, сацыяльна-эканамічнага жыцця народа, які пражывае на пэўнай тэрыторыі. У айчыннай лінгвістыцы на сённяшні дзень недастаткова распрацаванымі і асэнсаванымі застаюцца этнакультурны і краіназнаўчы аспекты функцыянавання беларускай мовы ў рэгіянальным соцыуме. Таму вывучэнне нацыянальна-культурнай адметнасці фразеалагічнага фонду народна-дыялектных гаворак з'яўляецца сёння дастаткова актуальным і перспектыўным, бо ў пэўнай ступені запаўняе сабой «лакуну» па праблемах, звязаных са спецыфікай мовы тых ці іншых рэгіёнаў Беларусі.

У апошнія гады выкладчыцкім калектывам кафедры беларускай і рускай філалогіі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Машэрава праведзена работа па даследаванні рэгіянальных фразеалагічных адзінак, якія функцыянуюць у вусным маўленні жыхароў паўночна-ўсходняй часткі Беларусі. Штогод падчас дыялекталагічных практык студэнты факультэта гуманітарныя і моўных камунікацый папаўняюць скарбніцу дыялектнай фразеалогіі цікавымі ўстойлівымі моўнымі выразамі, якія адсутнічаюць у сучасных фразеаграфічных даведніках. На сённяшні дзень выкананы значны аб'ём лексікаграфічнай працы па ўкладанні «Слоўніка дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны». Вызначаны прынцыпы і асноўныя параметры лексікаграфічнага апісання зафіксаваных фразеалагізмаў рэгіянальнага тыпу, якія ў сваёй большасці сістэматызаваны і раскладзены па тэматычных групах.

Крыніцамі нашага даследавання з'яўляюцца матэрыялы дыялекталагічных практык студэнтаў, а таксама наступныя лексікаграфічныя выданні: аўтарскі слоўнік народнай лексікі, фразеалогіі і парэміялогіі «Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна» [1], «Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны» [2; 3], «Полацкія дыяменты» [4].

Нацыянальна-культурная самабытнасць мовы, як вядома, найбольш глыбока і выразна праяўляецца ў фразеалогіі, у тым ліку ва ўстойлівых моўных выразях народна-дыялектнага характару. Сярод фразеалагічных адзінак з агульнай семантыкай «паводзіны чалавека» адну з найбольш пашыраных і ўжывальных тэматычных груп уяўляюць сабой фразеалагізмы, якія ў сваім значэнні выяўляюць спецыфіку маўленчай дзейнасці чалавека.

Цікавым адлюстраваннем асаблівасцей характару, менталітэту і этнапсіхічнага складу беларускага народа з'яўляюцца ідыёмы з ідэаграфічным полем вербальных паводзін. Іх колькасная перавага над іншымі фразеалагізмамі, семантыка якіх звязана з абазначэннем псіхічнай дзейнасці чалавека, тлумачыцца тым, што беларусы з даўніх часоў верылі ў магічную сілу слова. Яшчэ Арыстоцель казаў, што «слова – самая моцная зброя чалавека». Згодна са светабачаннем продкаў слова магло вылечыць чалавека ад хваробы, абараніць яго ад злых духаў. Акрамя таго, яно магло і моцна параніць. У фразеалагічнай карціне свету нашага народа атрымліваюць асуджэнне і адмоўную ацэнку такія рысы чалавечага характару, як празмерная гаварлівасць, балбатлівасць, неабдуманасць і неразважлівасць у размовах.

Са значэннем «гаварыць абы-што, пустасловіць, плявузгаць» на Віцебшчыне функцыянуюць наступныя ўстойлівыя адзінкі: *сабіраць з дуба веце* (Чуцькі Сенненскага р-на), *з дуба веце (збіраць)* (Курына Віцебскага р-на). Згодна са старажытнымі традыцыямі для славян-язычнікаў дуб з'яўляўся свяшчэнным дрэвам, сімвалам Перуна – бога маланкі і грому. Славяне звязвалі значныя падзеі ў сваім жыцці

(ахвярапрынашэнні, сходы, суды і вяселлі) са старымі дубамі. Апрача таго, традыцыйна дуб з’яўляецца ўвасабленнем мудрасці, вялікай жыццёвай сілы і даўгалецця. Можна меркаваць, што ў аснову прыведзеных фразеалагізмаў (пазбаўляць дуб ад непатрэбнага лісця) лягла менавіта характарыстыка гэтага дрэва як сімвала мудрасці. Зборны назоўнік *веще* метафарызаваўся, увабраўшы ў сябе значэнне ‘хлусня, выдумка, небыліца’. Адсюль і адпаведная семантыка – ‘гаварыць пустое’.

Значэнне ‘падманваць, выдумляць; гаварыць глупства’ рэалізуюць у сваёй структуры такія дыялектныя фразеалагізмы, як *ваду ў бубен ліць* ‘залішне многа гаварыць; гаварыць не па справе’ (Кавалі Лёзненскага р-на), *торбу арыштантаў нагаварыць* ‘вельмі многа і абы-чаго навывдумляць гаворачы’ (Канашы Гарадоцкага р-на), *памялю тантаць* ‘пустасловіць, пляткарыць’ (Альхоўцы Шаркаўшчынскага р-на, Дзёрнавічы Верхнядзвінскага р-на) [3, с. 108], *збіранкі збіраць* (Іванск Чашніцкага р-на) [2, с. 209], *сабяруху сабіраць* (Вярэчка Гарадоцкага р-на) [3, с. 238], *пустальгу гаваріць* ‘гаварыць абы-што, хлусіць’ (Канашы Гарадоцкага р-на) [3, с. 200], *індзеі разводзіць* (Ушацкі р-н) [1, с. 201], *гламазду гламаздзіць* (Полацкі р-н) [4, с. 101] (параўн. літ. *тары-бары разводзіць, разводзіць антымоніі*), у якіх структурныя кампаненты з неакрэсленай семантыкай *збіранкі, сабяруха, пустальга, індзеі, гламазда* абазначаюць балбатню і пустыя размовы паміж людзьмі. Засведчаны на Ушаччыне фразеалагізм *байка-тарабайка* [1, с. 193], таксама характарызуе чалавека, які гаворыць пра нешта безмястоўнае, не вартае ўвагі, пустое.

Устойлівыя адзінкі дыялектнага тыпу, якія абазначаюць маўленчыя паводзіны, нярэдка змяшчаюць у сваім складзе кампаненты-саматызмы. Так, большая частка даследаваных рэгіянальных фразеалагізмаў гэтай тэматычнай групы ўтрымлівае ў сваёй структуры назоўнікавы кампанент *язык*, які «не страчвае сувязі з абазначаемай рэаліяй – органам моўнага апарату, хоць пры гэтым і актуалізуюцца розныя аспекты як самой рэаліі, так і яе ролі ў працэсе маўлення» [5, с. 55]: *язык свабодны* ‘пра чалавека, які многа гаворыць’ (Ноўка Віцебскага р-на), *хоць ты яму на язык стань* ‘пра балбатлівага чалавека’ (Ушацкі р-н) [1, с. 217], *язык за вухі пусціць* ‘пра таго, хто гаворыць лішняе’ (Лужкі Глыбоцкага р-на) (параўн. літ. *мазоліць язык* ‘гаварыць упустую, пустасловіць’, *язык без касцей* ‘пра таго, хто вельмі балбатлівы і гаворыць лішняе’, *язык доўгі* ‘пра балбатлівага чалавека, які не ўмее стрымліваць сябе ў размове ці захоўваць сакрэты’). Няцяжка заўважыць, што прыведзеныя моўныя адзінкі характарызуюць чалавека, надзвычай схільнага да размоў і ахвочага пагаварыць. І гэта невыпадкова, бо язык – адзін з тых органаў, якія «адказваюць за маўленчую дзейнасць». Тых людзей, якія часта і не «па справе» выкарыстоўваюць дадзены орган моўнага апарату, называюць *языкастымі*.

У шэрагу дыялектных фразеалагізмаў з кампанентам *язык* звяртаюць на сябе ўвагу ўстойлівыя выразы, якія нясуць пэўную нацыянальна-культурную інфармацыю. У склад такіх фразеалагічных адзінак уключаюцца рэгіяналізмы тыпу *язык як калаўродак* ‘хто-небудзь вельмі балбатлівы’ (Кавалі Лёзненскага р-на) (параўн. літ. *язык як калаўротак*); *язык як млыташка* ‘пра чалавека, здольнага гаварыць упустую, пустасловіць’ (Полацкі р-н) [4, с. 108] (параўн. літ. *пусты млын* ‘чалавек-пустаслоў’).

Звернемся да аналізу нацыянальна-культурнай асновы гэтых устойлівых параўнальных выразаў. Заўважым, што *калаўродак* – гэта дыялектная назва калаўрота (прыстасавання для ручнога прадзення кудзелі), які складаўся з кола, прывадной педалі і ўласна прадзільнага апарата. Пры націсканні на педаль кола пачынала круціцца, тым самым прыводзячы ў рух прадзільны апарат. Відаць, на аснове актыўнага руху кола і з’явілася параўнанне яго з рухамі языка. Таму на Віцебшчыне, калі чалавек гаварыў многа і гэтым самым дакучаў сваім суразмоўнікам, спрадвечу казалі: «Язык у цябе як калаўродак».

Асабліва цікавым, на нашу думку, з'яўляецца параўнанне языка чалавека з млынам ва ўстойлівай адзінцы *язык як млыташка*. Дыялектны назоўнік *млыташка*, хутчэй за ўсё, паходзіць ад слова *млын*, якім у беларусаў называюць гаспадарчае збудаванне, абсталяванае механізмам для абмалоту зерня. Магчыма, раней *млыташкай* называлі адзін з элементаў рухаючага механізма. Таму, як і ў папярэднім выпадку, у структуры дадзенага фразеалагізма адбываецца прыпадабненне рухаў языка да рухаў гэтага механізма.

Саматычныя кампаненты *барада* і *зубы* ўваходзяць у склад фразеалагічных адзінак *бараду біць* 'плявузгаць, гаварыць аб-што' (Багданава Сенненскага р-на), *ласкатаць зубамі* 'гаварыць пустое, пустасловіць, балбатаць' (Полацкі р-н) [4, с. 103]. Фразеалагізм *ласкатаць зубамі* ў сваёй сруктуры мае дыялектны дзеяслоўны кампанент *ласкатаць*, які ў «Рэгіянальным слоўніку Віцебшчыны» тлумачыцца як 'шмат гаварыць, балбатаць' [2, с. 283]. Такім чынам, адбываецца перанос семантыкі слова на семантыку фразеалагічнай адзінкі.

Са значэннем 'крычаць, лаяцца' жыхарамі асобных раёнаў Віцебшчыны выкарыстоўваецца фразеалагізм *гарлянку драць* (Баева Дубровенскага р-на) [2, с. 147], у структуры якога сэнсаўтваральным кампанентам выступае дыялектны назоўнік *гарлянка* 'горла' (параўн. літ. *крычаць на ўсё горла* 'вельмі моцна', *браць горлам* 'дабівацца чаго-небудзь крыкам, лаянкай', *драць горла* 'вельмі моцна гаварыць, крычаць, спяваць' і інш.). Семантычна блізкімі выступаюць рэгіянальныя ўстойлівыя выразы *раўці дзічу* 1) 'злосна крычаць, сварыцца'; 2) моцна плакаць, крычаць' (Баяры Чашніцкага р-на) [3, с. 227]; *ратункі (ратуначкі) крычаць* 'лямантаваць, нястрымана плакаць' (Баравікі Сенненскага р-на, Верамееўка Гарадоцкага р-на) [3, с. 227].

Імкненне да сварак і канфліктаў ва ўсе часы асуджалася беларусамі, пра што сведчыць семантыка такіх фразеалагічных адзінак дыялектнага паходжання, як *даваць жызні* 'сварыцца' (Вярэчка Гарадоцкага р-на), *чорта ганяць* 'прабіраць, сварыцца, пясочыць' (Лужасна Віцебскага р-на, Ноўка Гарадоцкага р-на) [3, с. 227]; *укінуць калатоўку* 'плёткамі пасеяць разлад' (Беразіно Докшыцкага р-на) і інш. Адносна апошняга фразеалагізма адзначым, што назоўнік *калатоўка*, выкарыстоўваючыся з літаратурным значэннем 'хатняя прылада ў выглядзе палачкі з прадаўгаватымі сучкамі на ніжнім канцы, якой таўкуць бульбу, збіваюць масла і інш.', абазначае на Віцебшчыне таксама гаваркую, балбатлівую жанчыну [2, с. 227] і функцыянуе як семантычны дыялектызм.

У якасці лаянкавага выразу са значэннем моўных паводзін у Гарадоцкім раёне Віцебскай вобласці выкарыстоўваецца ўстойлівая моўная адзінка *трапло вавілонскае*, у структуры якой асноўную сэнсавую нагрузку нясе слова *трапло* 'чалавек, які гаворыць лухту, бязглуздзіцу; пустазвон'.

Народна-дыялектная фразеалагічная адзінка *карміць мармешэлямі* 'ілгаць, падманваць' (Обаль Шумілінскага р-на) з'яўляецца сінанімічнай да літаратурнага фразеалагізма *вешаць лашу на вушы* (дзе *мармешэлі* – размоўны варыянт літаратурнага слова *вермішэль*). Можна меркаваць, што пры ўзнікненні гэтага дыялектнага фразеалагізма ў аснову лягло значэнне агульнапашыранага ў беларускай мове адпаведніка.

Неабходна адзначыць, што, як і ў літаратурнай мове, большую частку даследаваных фразеалагічных адзінак, якія семантызуюць маўленчыя паводзіны чалавека, складаюць устойлівыя выразы негатыўнай кваліфікацыі. І гэта невыпадкова: паказ адмоўных якасцей чалавека як у дыялектнай фразеалогіі, так і ў фразеалогіі ў цэлым тлумачыцца тэндэнцыяй звяртаць увагу найперш на адмоўны вопыт чалавека, а не на станоўчы, які ўспрымаецца як норма. Менавіта акцэнтуючы ўвагу на адмоўным, беларускі народ стагоддзямі выпрацоўваў правілы этыкету і паводзін у грамадстве.

Такім чынам, фразеалагічныя дыялектныя адзінкі, якія рэпрэзентуюць асаблівасці маўленчай дзейнасці чалавека і дастаткова актыўна функцыянуюць у народных гаворках жыхароў Віцебскай вобласці, ілюструюць нацыянальную адметнасць паўночна-ўсходняй часткі Беларусі, выяўляюць дыялектныя рысы народнай мовы Падзвіння, словаўтваральныя магчымасці і вобразнасць народна-гутарковага слова, з'яўляюцца паказчыкамі культурных асаблівасцей як мясцовага насельніцтва, так і беларускага народа ў цэлым. Між тым прааналізаваныя ўстойлівыя выразы – толькі невялікая частка па-свойму арыгінальнага фразеалагічнага фонду народна-дыялектнай мовы Віцебскага рэгіёна, якая адлюстроўвае асаблівасці ментальнасці і культурна-нацыянальнае светабачанне беларусаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Вушацкі словазбор Рыгора Барадуліна / укл. Н. Давыдзенка. – Мінск : Кнігазбор, 2013. – 388 с.
2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / Л. І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск : УА «ВДУ імя П. М. Машэрава», 2012. – Ч.1. – 304 с.
3. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / склад.: Г. К. Семянкова, Т. А. Грачыха, А. С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А. С. Дзядовой. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2014. – Ч.2. – 358 с.
4. Полацкія дыяменты: дыялектны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа»; навук. рэд. В. М. Курцова. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 116 с.
5. Дзядова, А. С. Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А. С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2013. – 161 с.

Abstract. The article reveals the specifics of the representation of human speech behavior in phraseological units of dialectal origin, which are used in the folk speech of Vitebsk region. In most of the studied stable expressions, the meaning-making components with national-cultural semantics, which are the center of cultural connotation and are connected with the worldview of the Belarusian people, features of their psyche and mentality, have been identified and analyzed.

Keywords: speech behavior, folk-dialect language, national-cultural, phraseology.

Дедова Елена Сергеевна – кандидат филологических наук, доцент; Витебский государственный университет имени П. М. Машерова (honey.dedova@bk.ru).

УДК 811'373.2:398.91-048.77

П. С. Дронов

ВАРЬИРОВАНИЕ ЕДИНИЦ В ПАРЕМИОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматриваются различные подходы к варьированию в паремиологии как в широком («антипословицы», созданные по образцу существующих и на основе реальных ситуаций общения), так и в узком смысле (грамматические и лексические трансформации обычных пословиц). Делается вывод о том, что, несмотря на определенную специфику исследований варьирования пословиц, сохраняется близость к исследованиям варьирования иных фразеологических единиц, в частности идиом.

Ключевые слова: варьирование, паремиология, фразеология, трансформации, антипословицы.

Варьирование фразеологических единиц – это комплексное явление, проявляющееся в существовании фразеологизмов, близких по форме и по значению до такой